

ԱՐՇԱԿ ՉՈՊԱՆՅԱՆ. ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

(Մեկնության 125-ամյակը)

ՅՈՒ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Արշակ Չոպանյանը հայ մշակույթի այն երախտավորներից է, որն իր ողջ կյանքը նվիրաբերեց հայ ժողովրդին, նրա պատմությանը, վեց տասնամյակից ավելի ծառայեց հայ գրականության զարգացմանն ու զորացմանը, եղավ հայոց դատի ամենազգոն պաշտպաններից մեկը: Նրա կյանքի ու գործի մասին շատ է գրվել մեզանում¹: Այս հոդվածը փորձ է սեղմ ներկայացնելու մեծ մտավորականի համապատկեր գործը և տուրք է նրա ծննդյան 125 ամյակին:

Արշակ Չոպանյանը ծնվել է 1872 թ. հունիսի 15-ին Պոլսի Պեշկեթաշ արվարձանում՝ Ակնից սերված Հովիվյանների հին գերդաստանում: Վաղ հասակում զրկվում է մորից: Նրա դաստիարակությամբ զբաղվում են էլպիս և Ագապի քույրերը, որոնց շնորհիվ էլ Արշակը դառնում է գրաճանաչ: Հայրը՝ ոսկերիչ Հովհաննեսը, դժվարությամբ էր վաստակում ընտանիքի ապրուստը, թեև ճանաչված ու հմուտ արհեստավոր էր: Արշակի մանկությունն անցել է մայրական սիրո կարոտի, տխուր մտորումների, առանձնության և նյութական անապահով կյանքի մթնոլորտում: Մի հանգամանք, որ ոչ միայն զեղարվեստական անմիջական արտացոլում է գտել նրա առաջին ստեղծագործություններում, այլև որոշակի ազդեցություն է ունեցել Չոպանյան անհատականության ձևավորման վրա, նրա տպավորվող հոգում ի հայտ բերել նուրբ ու զգայուն լարեր:

Կրթությունն ստացել է Մաքրուհյան (1882—1886 թթ.) և Ղալաթիո նորաստեղծ Կեդրոնական (1887—1891 թթ.) վարժարաններում: Այդ տարիները Չոպանյանի համար եղան բնատուր ձիրքերի հասունացման ու ստեղծագործական մտքի կազմավորման արգասավոր մի շրջան: Ապագա զեղազետքննադատը հաղորդակից դարձավ «գրականության քննադատական նրբակրկիտ ընկալումի առաջին»¹ հայտնագործումներին, ձեռք բերեց տեսական գիտելիքներ:

Կրթության պակասը լրացվում էր ընթերցանությամբ. խառնվածքով ներ-

¹ Մենագրություններից տե՛ս Հ. Հապէշեան, Արշակ Չոպանեան, կենսագրական գծեր, Փարիզ, 1924, Գ. Ֆեներեան, Արշակ Չոպանեան, Փարիզ, 1938, Տ. Ալեխանեան, Արշակ Չոպանեան, դիմանկարային ակնարկ, Աթենք, 1939 և այլն: Ուսումնասիրությունների և հոդվածների են հեղինակել Բ. Եղբայանը, Կ. Սասունին, Հ. Օշականը, Մ. Ծանաշյանը, Վ. Հայկը, Եղ. Պետրոսյանը, Գ. Ստեփանյանը, Վ. Գարրիելյանը և շատ ուրիշներ: Վերջին տարիներին մեզանում Չոպանյանի նկատմամբ եղած հետաքրքրության դրսևորումներից էին նրա գրական-զեղարվեստական գործի մի կարևոր մասի հրատարակությունը (Արշակ Չոպանյան, Երկեր, Երևան, 1988) և իհարկե Կ. Գալլաֆյանի շատ արժեքավոր մենագրությունը («Արշակ Չոպանյան», Երևան, 1987 թ.):

¹ Ա. Չոպանեան, Իմ ուսուցիչներս, «Հայաստանի կոչակ», Նյու Յորք, 1930, թիվ 1, էջ 30:

հուն, թախծոտ, բայց և անհանգիստ ու եռանդուն պատանու վրա մեծ ազդեցություն են թողնում ումանտիկ բանաստեղծներ Ղ. Ալիշանը, Պ. Պեշիկ-թաշլյանը, Պ. Դուրյանը, համաշխարհային գրականությունից՝ Հյուգոն, Բայրոնը, Ռիշթենի և Մյուսենի: «Ահա աստվածներս»²,— գրում է նա իր բարեկամներից մեկին: Իր այս «աստվածների» հետ Արշակը հաճախ էր առանձնանում Ենի-Մահալեի մուշկ բուրող ծառաստանում և ժամերով ինքնամոռաց թաղվում երազների ու կապուլտի գրավիչ աշխարհում: Մանկության թախծոտ օրերի երազներով նրբացած ճաշակը հարուստ լիցքեր էր ստանում ընթերցանությունից: Զեպորովում էր բանաստեղծական մի խառնվածք, որ սիրելի ու սուցիչներ Եղ. Մուրատյանի, Սրպ. Թղլյանի, Ք. Թերզյանի, Գ. Սրվանձրտյանցի, Եղ. Տեմիրճիպաշյանի խանդավառ հոգածությունը իմաստավորվելով հայ գրականության ու մշակույթի նկատմամբ մեծ սիրով՝ հետո այնքան ներդաշնակորեն պիտի հյուսվեր հրապարակախոս-քննադատի ինքնատիպ տաղանդի հետ:

Գրական նախափորձերը բանաստեղծություններ էին, գերազանցապես սիրո ու բնության գեղեցիկ պատկերներ: Իսկ հետո՝ արձակ էջեր, գրական-հրապարակախոսական բնույթի հոդվածներ, թարգմանություններ (ֆրանսերենից հայերեն, հայերենից ֆրանսերեն) և այլն:

Պատանության օրերից Զոպանյանը մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել եվրոպական մշակույթի նկատմամբ՝ փայփայելով Ֆրանսիայում ուսումը շարունակելու երազանքը: Սակայն նյութական սուղ պայմանները հնարավորություն չեն տվել այն իրականացնելու: Ավարտելով Կեդրոնականը՝ նա աշխատանքի է անցնում Կ. Պոլսի հայկական դպրոցներում, իսկ «Հայրենիք» ազգային-գրական և քաղաքական օրաթերթի հիմնադրումից հետո (1891 թ.) Արփիար Արփիարյանի կողմից հրավիրվում է աշխատակցելու թերթին՝ իբրև օգնական-խմբագիր և մնալու աշխատակից: «Հայրենիքի» շուրջն են համախմբվում ժամանակի արևմտահայ մտավորականության ականավոր դեմքերը՝ Գր. Զոհրապը, Լ. Բաշալյանը, Տ. Կամսարականը, Եղ. Տեմիրճիպաշյանը, Քլկատինցին, Լ. Սեղբոսյանը (Շանթ), Ե. Օտյանը, Մ. Կյուրճյանը և ուրիշներ: Զոպանյանին բախտ էր վիճակվել գործելու այդ նշանավոր մտավորականների ընկերակցությամբ, նրանց բարեբախտ ազդեցությամբ կրթելու հրապարակախոս-քննադատի իր միտքն ու գեղագետի ճաշակը: Շատ շուտով «Հայրենիքի» խմբագրությունը նրա համար դարձավ «այն միակ տունը Պոլսո մեջ ուր ամենն ազատ, ամենն կենսական գործը կատարելու բաղձանքը գոյություն ուներ»: «Հայրենիք» դարձավ ամենն ժողովրդական թերթը, — հավաստում է Զոպանյանը տասնամյակներ անց, — զոր մինչև այն ատեն ունեցած ըլլար Արևմտահայությունը, աղաներու տիրապետության տեղ դրավ մտավորականներու տիրապետությունը, զարգացուց քննադատական ոգին, գեղեցիկ գրականության սերը տարածեց ժողովրդին բոլոր խավերուն մեջ»³:

«Հայրենիքին» զուգահեռ և նույնպիսի եռանդով Զոպանյանն աշխատակցում է նաև 1892-ից Հրանտ Ասատուրի և Գրիգոր Զոհրապի նախաձեռնությամբ Պոլսում հրատարակվող «Մասիս» գրական շաբաթաթերթին, առանձին գրվածքներ ուղարկում «Արևելքին», տպագրվում արևելահայ պարբերականներում և ֆրանսիական լրագրերում⁴: Մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում «Արշալույսի ձայներ» խորագրով առաջին գիրքը (1891), «Թըր-

² Ա. Զոպանյան, Նամականի, Երևան, 1980, էջ 13.

³ Լ. Բաշալեան, Նորավէպեր և պատմուածքներ, Փարիզ, 1943, էջ 81.

⁴ Ա. Զոպանյանը հաճախ հանդես է եկել գրական գածկանուններով՝ Ծանթաղի, Օ. Պի-ժակյան, Թիթեռնիկ:

թումներ» քերթվածների ժողովածուն (1892), «Թուղթի փառք» հոգեբանական վիպակը (1892): Չոպանյանն իր ուժերը փորձում է նաև դրամատուրգիայի ասպարեզում՝ «Հայրենիքի» էջերում երևան հանելով «Մութ խավեր» հինգ գործողությամբ դրաման: 1893 թ. վերջերին ավարտում է «Պետրոս Գուրջանի կյանքն ու գործը» մենագրական ուսումնասիրությունը (1894, Թիֆլիս), որ նրա գրականագիտական առաջին լուրջ աշխատանքն էր, միաժամանակ, Գուրջանի մասին գրված քննադատական անդրանիկ ծանրակշիռ հետազոտությունը, որով հիմք դրվեց մեծ բանաստեղծի ժառանգության գիտական ուսումնասիրությանը:

Այս հրատարակությունների առիթով հեղինակի գրական տաղանդը բարձր են գնահատում Ե. Տեմիրճիպաշյանը, Գր. Զոհրապը, Ա. Արփիարյանը, Լ. Բաշալյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը: Իսկ հետագայում Չոպանյանի այդ օրերի գործը արևմտահայ գրականության պատմաբան Հակոբ Օշականը արժևութագրում է հետևյալ տողերով. «Իրապաշտ շարժումին լիությանը մեջ իր տաղանդը կազմավորող այս պատսունին սիւալ շըլլար ընդունիլ մանրանկար արևմտահայ գրականություն մը»⁵:

Երիտասարդ Չոպանյանի գրական դաստիարակության գործում պակաս կարևոր դեր չեն կատարել Կ. Պոլսի արվարձաններում՝ Օրթագյուղում և Գատրգյուղում, արևմտահայ երիտասարդ գրողների ուժերով պարբերաբար կազմակերպվող սենյակային գրական ասուլիսները, որոնց ակտիվ մասնակիցն էր նաև ինքը՝ Չոպանյանը:

1893-ի աշնանը «Մութ խավեր» պիեսի բեմադրությունից ստացված գումարով և բարեկամների օժանդակությամբ Չոպանյանին վերջապես հաջողվում է մի կարճ ժամանակով (մոտ մեկ տարի) մեկնել Փարիզ, ինչպես ինքն է ասում, «ազատ էթյուտներ ընելու համար»⁶: Այստեղ նա ունկնդրում է Սորբոնի և Քոլիժ դը Ֆրանսի դասախոսություններին, ներկա լինում արվեստի բազմաթիվ ցուցահանդեսների ու թատերական ներկայացումների, այցելում թանգարաններ, հանդիպումներ ունենում և ծանոթություններ հաստատում ֆրանսիական մտքի ականավոր ներկայացուցիչների՝ էմիլ Զոլայի, Ալֆոնս Դոդեի, Ժան Լորենի, Հանրի Պոերի և այլոց հետ: Չոպանյանը եղավ նաև եվրոպական այլ քաղաքներում՝ Լոնդոնում, Անվերսում, Բրյուսելում և այլուր: Տպավորությունները հարուստ էին ու բազմազան: Այդ մասին են խոսում այն բազմաթիվ քրոնիկները, գեղարվեստական պատկերներն ու քաղաքագրությունները, որ Փարիզից պարբերաբար ուղարկում էր պոլսահայ թերթերին ու հանդեսներին՝ «Բարիզյան քրոնիկ», «Թատերական քրոնիկ», «Բարիզյան պատկերներ», «Լուվրին մեջ պտույտներ» և այլ խորագրերով:

Նոր միջավայրը մեծ շահով նպաստեց Ա. Չոպանյանի գեղարվեստական ճաշակի զարգացմանը, ընդլայնեց մտահորիզոնը, հարուստ գիտելիքներ տրվեց եվրոպական մշակույթի և հատկապես արվեստի նորագույն ուղղությունների մասին:

Փարիզից վերադառնալուց անմիջապես հետո (1894 թ. աշնանը) Չոպանյանը փորձ է անում հրատարակել «Հայրենիք» օրաթերթի կիրակնօրյա գրական հավելված: Այդ փորձը, սակայն, ձախողման էր դատապարտված «Հայրենիքի» խմբագրի չկամության պատճառով: Շատ շանցած (1895 թ.) նա ձեռնամուխ եղավ «Ծաղիկ» գրական-գեղարվեստական հանդեսի հրատարակմանը՝ այստեղ լիությամբ դրսևորելով նաև իր խմբագրական տաղանդը: Միաժամանակ Չոպանյանը շարունակեց մանկավարժական գործու-

⁵ «Սիօն», Երուսաղեմ, 1938, թիվ 6, էջ 186:

⁶ «Հորելեան հայ մեծանուն բանաստեղծ Ա. Չոպանեանի վաթսունհինգամեայ գրական գործունեութեան», Փարիզ, 1950, էջ 68:

նեությունը Պոլսի հայոց դպրոցներում: Կեդրոնական վարժարանում նրան են հանձնվում նաև ֆրանսիական գրականութայն պատմության դասերը:

1895-ի աղետալի դեպքերը շրջադարձային նշանակություն ունեցան Արշակ Չոպանյանի կյանքում: Գրականության և արվեստի հրայրքներով ապրող երիտասարդ գրագետի առջև անսպասելիորեն բացվեց իր ժողովրդի ողբերգական կյանքի դրաման: Պոլսի փողոցներում, Բոսֆորի ափերին նա ականատես եղավ այն ահավոր սպանդին, որ անդառնալիորեն սպառնում էր քաղաքակիրթ մի ամբողջ ազգի գոյությունը: Եվ նույն ժամանակ, երբ գավառներում ու մայրաքաղաքում համիդյան կոտորածները իրենց սև գործն էին կատարում, եվրոպական մամուլի օրգանները կամ բազմանշանակ կերպով լռում էին, կամ էլ հակահայ հողվածներով էին լցնում իրենց էջերը: Իսկ Եվրոպան ողողած երիտթուրքական ընդդիմադիր թերթերն ու հանդեսները ոչ միայն ձգտում էին ջարդերի ամբողջ պատասխանատվությունը բարդել հայից վրա, այլև հերքում էին նույնիսկ հայ ժողովրդի քաղաքակիրթ ազգ լինելու հանգամանքը, փորձում էին իրենց ընթերցողներին համոզել, թե «հայերը վիպասաններ, բանաստեղծներ, դասական ու նոր գրականություն չեն ունեցել, որ նրանց կուլտուրան նույն թուրքական կուլտուրան է»⁷: Այսպիսով, դարերի վիթխարի ժառանգության կտակառու մի ժողովուրդ ներկայացվում էր քաղաքագուրկ մի տարր, որն իր հեղափոխական խռովություններով, իբր, պատճառ է դառնում զանգվածային կոտորածների: Թուրք գաղափարականների ու նրանց եվրոպական համակիրների՝ որքան էլ անհեթեթ, որքան էլ կեղծ այսօրինակ հանգամանությունները, այնուամենայնիվ, որոշ ազդեցություն էին ունենում՝ ապակողմնորոշելու եվրոպական հասարակական կարծիքը հայոց մասին:

Քաղաքական այսպիսի պայմաններում, խորապես գիտակցելով իր ժողովրդի արդար դատի պաշտպանության անհրաժեշտությունը և գնահատելով Եվրոպայի առաջադիմական ուժերի աջակցությունը, Չոպանյանը մի կողմ է դնում գրողի ու բանաստեղծի խաղաղ կյանքը և մտնում հասարակական կյանքի հորձանուտը՝ իր ուղղակի և անմիջական ծառայությունը մատուցանելու ազգին: «Մինչ հայկական կոտորածները զոր Սուլթան Համիտ կազմակերպեց, — գրում է Չոպանյանը, — ես իմ ազգիս հանդեպ զգացած խորին սերս կարտահայտեի անոր գրականությունը ճոխացնել ձգտող աշխատանքներով միայն, բանաստեղծություններ կարդալը, բանաստեղծություններու ու գրական դեմքերու վրա ուսումնասիրություններ գրելը իմ միակ հրայրքս էր ու միակ հրճվանքս: ... Զարդերը գիս ցնցեցին, իմ մեկուսացած գաղափարականի հանդարտությունս ամոթալից ու հանցապարտ ցույց տվին ինձի. կյանքիս ամենեն խորին կերպարանափոխություններն մեկը կրեցի»⁸:

Փորձելով ի նպաստ հայկական դատի կողմնորոշել Եվրոպայի հասարակական կարծիքը՝ Չոպանյանը Պոլսից հայրենասիրական ոգեշունչ նամակներ է հղում Փարիզ՝ իր ծանոթ մտավորականներին՝ Ռոշֆորին, Սևեփին, Հանրի Պոեթին և այլոց, իսկ Պիեռ Քիյառի միջոցով, որ այդ ժամանակ Պոլսում էր, թղթակցում է ֆրանսիական մամուլին: Բայց ջանքերն ի դերև էին ելնում: Պոլսի միջավայրը, ոստիկանական հալածանքներն ու խստությունները, ինչպես նաև ֆրանսիական մտավորական շրջանների հետ անմիջական հարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտությունը ստիպում են նրան 1895-ի աշնանը հեռանալ Պոլսից: Չոպանյանի համար հանգրվան է դառնում

⁷ Տե՛ս Ջ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք առաջին, Երևան, 1980, էջ 142:

⁸ «Անահիտ», Փարիզ, 1901, թիվ 2, էջ 40:

Փարիզը, հանգրվան՝ հետագա ողջ կյանքի համար: Փարիզում սկսվում է նրա կյանքի ու գործունեության նոր՝ ավելի բեղմնավոր ու նշանակալից շրջանը:

Փարիզ հասնելուն պես Ա. Չոպանյանը անմիջական կապեր է հաստատում ճանաչված գրագետների հետ, այցելություններ տալիս հայտնի քաղաքական դեմքերի, ձեռնարկում իր ֆրանսերեն գրքերի ու ժողովածուների հրատարակությունը: Նրան ծանոթ ֆրանսիացի մտավորականները «շուտով հասկացան, որ այդ «երիտասարդ արևելացին» գրագիտական բարձր տաղանդով օժտված էր և այն ասպարեզը զոր սկսած էր Պոլիս, ավելի մեծ փայլով կը շարունակեր Փարիզի մեջ...»⁹ (Ֆրեդերիկ Ֆեյդի):

Արշակ Չոպանյանը մշակել էր գործունեության ուրույն ծրագիր, որի բնութագրական գիծը լուսավորականությունն էր: Այդ ծրագրի հիմնական կետերը նա բնորոշում է հետևյալ կերպ. «Ճանչցնել հայը՝ հայուն, հայը՝ Եվրոպային, Եվրոպան՝ հայուն»: Անսահման հավատ ունենալով իր ժողովրդի հոգևոր ուժերի նկատմամբ՝ Չոպանյանը գտնում էր, որ բազում արհավիրքներ տեսած հայ ժողովուրդը քաղաքակիրթ աշխարհին պետք է ներկայանա ոչ միայն և ոչ գերազանցապես իր տառապանքներով ու ցավերով, կոտորածներով ու ողբերով, այլև առաջին հերթին իր հերոսական պատմությամբ, իր բարձրարվեստ մշակույթով, մանավանդ՝ մեծերի գրականությամբ և աշխարհից պահանջի հարգանք ու հիացում իր քաղաքակրթական ձիրքերի նրկատմամբ, մտահոգություն՝ իր ճակատագրի համար: «Կուզեմ ըսել, — ֆրանսիական բեմերից հայտարարում էր հայ բանախոսը, — չէ թե հայ ժողովուրդին ինչպես տառապելը, այլ այդ ժողովուրդին ինչ ըլլալը»¹⁰: Եվ ապա՝ «Կը մտածեմ որ ազգ մը ուրիշ բանով իրավունք չունի հպարտանալու բայց եթե իր վարդերովը, այսինքն այն ամբողջ գեղեցկությամբը զոր իր հոգիեն կը հանե և մարդկության կը հանձնե»¹¹:

Ահա թե ինչու հայ գրագետը Փարիզում ազգային-մշակութային գործչի իր կենսագրությունն սկսեց եվրոպական հասարակությանը հայ ժողովրդի պատմության ու գրականության քարոզչությամբ: 1896 թ. հայտնի հասարակական (հետագայում նաև պետական) գործիչ Ժորժ Կլեմանսոյի առաջաբանով նա հրատարակեց «Հայկական ջարդերը» ֆրանսերեն գրքույկը: Կոտորածներին զոհ դարձած և ականատես հայերի նամակներից ու այլ փաստաթղթերից կազմված այդ ժողովածուն լայն տարածում գտավ, ազդեցություն գործեց: Մեծ արձագանք գտավ նաև մեկ տարի անց նրա թարգմանությամբ լույս տեսած «Զեյթուն» գիրքը (ֆրանսերեն)՝ նվիրված 1895 թ. Զեյթունի հայտնի ապստամբությանը: Նույն թվականի (1897) մարտի 9-ին Փարիզի ընդարձակ սրահներից մեկում Չոպանյանը հանդես եկավ իր առաջին բանախոսությամբ՝ «Հայաստանը, իր պատմությունը, իր գրականությունը, իր դերը Արևելքի մեջ» թեմայով: Անատոլ Ֆրանսը, որ պատվավոր նախագահն էր այդ հանդիսության, հայ բանախոսին ներկայացնելով իր հայրենակիցներին, ասում է հետևյալը. «Հայ մըն է որ ձեզի իր երկրին վրա պիտի խոսի... Պ. Արշակ Չոպանյան մեզի պիտի ծանոթացնե գրականությունն այն երկրին զոր իր դժբախտություններն միայն կը ճանչնանք: Պիտի պարզե մեզի հայ մտածումը դարերուն ընթացքին մեջ, և պիտի լսելի ընե մերթ դյուցազնական ու մերթ ողբագին ձայնը ժողովրդի մը որ այսքան դարե ի վեր իր հայրենիքեն այրիացած կը տևե, կը տոկա, կը հուսա»¹²:

⁹ «Զարթոնք», Բեյրութ, 1952, նոյեմբեր 16:

¹⁰ «Նոր կեանք», Լոնդոն, 1898, թիվ 11, էջ 166:

¹¹ Նույն տեղում, թիվ 8, էջ 113:

¹² Նույն տեղում, թիվ 11, էջ 166:

Քանախոսութիւնը հրատարակվեց ֆրանսերեն առանձին գրքուկով (հայերեն օրինակը տեղ գտավ Լոնդոնի «Նոր կյանք» հանդեսի (խմբ. Ա. Արփիարյան) էջերում)։ Այն մեծ ընդունելութիւն գտավ Սվրոպայի մտավորական շրջաններում։ Համակրական հոդվածներ հրատարակեցին Ֆրանսիայի գրեթե բոլոր նշանավոր հանդեսները։ Իսկ բանախոսի տաղանդը և նրա ժողովրդի գրական հայտնութիւնը հիացմունքով ողջունեցին մտավորականներ ժան Ժորեսը, Ստ. Մալարմեն, Ժ. Ռոտենպաքը, Պ. Ադանը, Ֆ. Գոբեն, Լ. Տրեռքսը և ուրիշներ։ Նրանցից շատերը առաջին անգամ էին լսում հայ գրականութիւնն ու մշակույթի մասին։

Զոպանյանը հայ գրականութիւն համամարդկային ու գեղարվեստական արժեքները ֆրանսիացի ընթերցողներին պարբերաբար ներկայացնում էր նաև հոդվածներով ու քրոնիկներով։ Նույն 1896—1897 թվականներից էլ նա ձեռնամուխ եղավ հայ հին ու նոր գրականութիւն ֆրանսերեն հատընտիր ժողովածուների կազմմանը։

Արշակ Զոպանյանի հետագա ամբողջ գործունեութիւնն այլևս մեկ և բարձրագույն նպատակի իրագործումն է։ Հայ գրականութիւն բազմահատոր ժողովածուներ է կազմում ու հրատարակում նա, թե բանախոսում եվրոպական բեմերում, միջնադարյան հայ մշակույթի արժեքներն է լույսի բերում, թե ժամանակակից հեղինակներին պրոպագանդում, խմբագրում, թե գիտական ուսումնասիրութիւններ հրատարակում, իր ամենակտիվ մասնակցութիւնն է բերում ֆրանսահայ գաղթօջախի հոգևոր-մշակութային կյանքի կազմակերպմանը, թե մտորում արվեստի հավերժական գեղեցկութիւնների մասին, միշտ և ամենուրեք նրան մտահոգում է հայ ժողովրդի արդար դատի պաշտպանութիւն անհրաժեշտութիւնը, նրա ազգային, քաղաքական և հոգևոր վերածնութիւն խնդիրը։

Այդ մտահոգութիւնների ծնունդ էր նաև «Անահիտ» ազգային, գրական-գեղարվեստական հանդեսը (1898—1911, 1929—1941, 1946—1949)։

Զոպանյանի հրապարակախոսութիւն մեջ իրենց արտացոլումն են գտել ժամանակի առաջ քաշած գրեթե բոլոր կարևոր խնդիրները, որոնք այս կամ այն չափով առնչվել են հայ կյանքին։ Օբյեկտիվ ու համակողմանի վերլուծութիւններով է հրապարակախոսը արձագանքել դրանց, արձագանքել է զարմանալի հետևողականութիւնով։ Հրատարակվել է հայկական դատը ներկայացնող մի նոր գիրք՝ Զոպանյանն առաջին գնահատողներից է եղել, հայ գաղութների ազգային-քաղաքական կյանքում փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել՝ Զոպանյանն արտասահմանում առաջինն է արձագանքել, եվրոպական մամուլում լույս է տեսել հայոց մասին աննպաստ մի հոդված՝ հայ հրապարակախոսը նույն եվրոպական մամուլում առաջին պատասխանողներից է եղել։ 1900-ին գումարվեց խաղաղութիւն միջազգային համաժողով՝ հայ մամուլում Զոպանյանը հանդես եկավ «Հայկական խնդիրը և Լա-Հեի խաղաղութիւն համաժողովը» ծավալուն հոդվածով։ 1902-ին տեղի ունեցավ երիտթուրքական համագումարը՝ Զոպանյանը գրեց «Օսմանցի ազատականներու համաժողովը» ուշագրավ քրոնիկը։ Նույն թվականներին հայ մամուլի էջերում հարց բարձրացվեց հնչակյան և դաշնակցական կուսակցութիւնների համատեղ գործակցութիւն՝ Զոպանյանը բուռն ոգևորութիւն պաշտպանեց այդ տեսակետը իր շատ արժեքավոր «Միութիւն խնդիր» հոդվածաշարով, և այսպես, շարունակ և՛ ռուս-ճապոնական պատերազմի ու 1905-ի հեղափոխութիւն, և՛ երիտթուրք հեղաշրջման ու առաջին համաշխարհային պատերազմի, Մեծ եղեռնի, Հայաստանի Հանրապետութիւնն ու այլևայլ հարցերում։

1908-ին Ա. Զոպանյանը չտեղափոխվեց Պոլիս, ինչպես ինքն է ասում՝

որևէ համակրութիւն ու վստահութիւն չունենալով նույն թվականի հուլիսին Թուրքիայում հաստատված սահմանադրական կարգերի նկատմամբ և Փարիզը նկատելով լավագույն միջավայրը իր ազգային ու գրական-մշակութային գործունեութեան համար: 1908-ի աշնանը միայն կարճ ժամանակով նա եղավ Պոլսում ու Տրապիզոնում: Տեղի հակահայկական մթնոլորտը վերջնականապես նրան համոզում է իր որոշման իրավացիութեան մեջ. «Այդ մեկ ամսվա միջոցին ուր հոն մնացի, Պեշիկթաշ՝ ուր կը բնակեի, թուրք ամբոխը երիտասարդ Հույն մը բռնելով ոստիկանատուն տարավ ու հոն ոստիկանութեան աչքին տակ կտոր կտոր ըրավ... Իրիկուն մը որ Ատոմ Յարճանյանին տունը հյուր էի, մեզի ըսին թե հետևյալ օրը խոհեմութուն պիտի ըլլար չիջնել Պոլիս, վասն զի մոլեռանդ մահմետականները մտադիր էին ջարդ մը փորձել: Ատոմ և ես միասին իջանք Պոլիս: Փակ էին խանութները. Սթամպուլի փողոցները գրեթե ամառի էին. սակավաթիվ անցորդներուն դեմքերը՝ մոռյլ ու սպառնագին, կամ անձկոտ: ... Զարդը տեղի շունեցավ, բայց անոր շունը կը տիրեր քաղաքին մեջ, անոր ոգին կենդանի, համառ, դարանակալ կը սպասեր մթնոլորտին մեջ: ... Կովկասն ես ուղղակի Փարիզ դարձաւ, ուր մնալ ու իմ հասկցած ձեռով մեր ազգին համար աշխատանքը շարունակել ավելի քան երբեք որոշած էի Պոլիս անցուցած մեկ ամիսնս հետո»¹³, Զոպանյանը զայրույթով է հիշում, որ Պոլսի հայ բեմերից հնչում էին «հուրիեթական» թրքաշունչ ոտանավորներ: Այդ օրերի տպավորութեամբ նա գրեց «Գեղոն ի պատիվ հայ լեզվին» նշանավոր արձակ քերթվածք և ուղարկեց Թեոդիկի «Ամենուն տարեցոյցին» (1909): Այն շատ շուտով դարձավ ժամանակի ամենասիրված բանաստեղծութիւններից մեկը, անցավ դասագրքերի մեջ, արտասանվեց հայ և օտար բեմերում:

Պոլսից այնուհետև Զոպանյանը ուղևորվում է Կովկաս՝ կաթողիկոսական ընտրութիւններին մասնակցելու համար: Լինելով էջմիածնում, Երևանում, Աշտարակում, նաև Բաքվում ու Թիֆլիսում՝ մոտիկից ծանոթանում է արևելահայութեան կյանքին, Գևորգ Բաշինջաղյանի ընտանեկան սեղանի շուրջ հանդիպումներ ու զրույցներ ունենում Հովհաննես Թումանյանի, Ղազարոս Աղայանի, Կոմիտասի, Ավետիք Իսահակյանի, Վրթանես Փափազյանի և այլոց հետ: Այդ հանդիպումները, իհարկե, մեծ չափով օգնեցին նրան ավելի լավ ճանաչելու արևելահայ կյանքը, մշակույթն ու գրականութիւնը:

1910-ականների սկզբին Զոպանյանը արտոնյալ պայմաններով հրավիրվում է աշխատակցելու «Մշակին»: Այստեղ մինչև տասնամյակի վերջը նրա ստորագրութեամբ հրատարակվում են բազմաթիվ հրապարակախոսական հոդվածներ ու քրոնիկներ, գրականագիտական նյութեր՝ «Ճշմարտութիւնը», «Ապագան», «Մեծագույն ցավը», «Հայկական մարտիրոսութիւնը լորդերու ժողովին մեջ», «Դեպի լույսը», «Մեծ հանգրվան մը», «Հայր անպարտելի է» և այլն: Դրանցում իշխող տրամադրութիւնը սկզբունքային կողմնորոշումն է դեպի Ռուսաստանը, մյուս կողմից էլ՝ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ բուռն և անվերապահ հավատքը, մի բան, որ շատ որոշակի կերպով երևում է նաև հենց վերը հիշված հոդվածների վերնագրերից:

Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան հարցում Ա. Զոպանյանը միանգամից չէ, որ կողմնորոշվեց: Նա չէր համակերպվում Բրեստ-Լիտովսկում կնքված պայմանագրի և դրանով իսկ կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հետքաշման փաստի հետ: Ահա թե ինչու Փարիզի «Վերածնունդ» ամսաթերթի էջերում (որ խմբագրվել է նաև նրա կողմից՝ 1917—1918 թթ.) հանդես եկավ այդ իրողութիւնը քննադատող հոդվածներով:

¹³ «Անահիտ», 1930, թիվ 8, էջ 6—7:

Ա. Զոպանյանը սփյուռքահայ այն մտավորականներից էր, որ որոշ տասնամյակներից հետո ընդունեց խորհրդային կարգերի հաստատման իրողությունը Հայաստանում՝ նորաստեղծ Հայաստանը նկատելով հանգրվան հայ ժողովրդի քաղաքական իդեալի վերջնական իրագործման ճանապարհին, միաժամանակ՝ միակ իրական հիմքը հայ սփյուռքի գոյության համար:

Շուրջ երեք տասնամյակ նա անսպառ եռանդով սփյուռքին է պրոպագանդել Հայաստանի տնտեսական, հոգևոր-մշակութային կյանքի նվաճումները, գործուն մասնակցություն ունեցել հայ գաղթականության հոծ զանգվածները հայրենիք փոխադրելու գործում, տարիներ շարունակ գլխավորելով ֆրանսահայ գրողների միության վարչության նախագահությունը, լինելով սփյուռքի տարբեր ընկերությունների ու կազմակերպությունների անդամ՝ մեծ դեր է կատարել Հայաստանի հետ նրանց կապերը ամրապնդելու հարցում: Այս իմաստով փաստորեն Զոպանյանը ամենամեծ հարգանք ու ժողովրդականություն վայելող մտավորական գործիչն էր սփյուռքում: Հետաքրքիր է, որ հաճախ նա բանախոսության էր հրավիրվում այս կամ այն գաղութ՝ ուղղակի սրտապնդելու տեղի հայությանը: Եվ Ամերիկայի, Եգիպտոսի ու Եվրոպայի հայ գաղթօջախներում նրա կարգացած բանախոսություններում մշտապես կարևոր տեղ էր հատկացվում խորհրդային Հայաստանի իրականությանը:

Տասնամյակների տքնաջան ու անձնվեր աշխատանքով ստեղծված նրա ժառանգության մեջ այսօր հստակորեն գծագրվում է ինքնատիպ բանաստեղծի, արձակագրի, դրամատուրգի, խորագրաց ու բարձրաճաշակ քննադատի, եռանդուն խմբագրի ու հասարակական գործչի, թարգմանչի, բանասերի, արվեստագետի և բազմաթիվ այլ շնորհներով օժտված մեծ մտավորականի նվիրական կերպարը:

Իր գեղարվեստական արձակը և շափածոն Արշակ Զոպանյանը ստեղծել է հիմնականում գրական գործունեության առաջին մեկ-երկու տասնամյակներին (1890—1900-ականներ): Գրական հետագա գործունեության ընթացքում նա հաճախ է անդրադարձել այդ գրվածքներին՝ վերահրատարակելով դրանք առանձին ժողովածուներով. «Տղու հոգիներ» (Փարիզ, 1923), «Դեմքեր» (Փարիզ, 1924, 1929), «Պատկերներ. երկերու ամբողջական ժողովածու» (Փարիզ, 1940), «Կյանք և երազ. երկերու ամբողջական ժողովածու» (էմիլ Վերհարնի նամակ-առաջաբանով, Փարիզ, 1945), «Բանաստեղծություններ» (Պիեռ Քիյաոի առաջաբանով, Փարիզ, 1949): 1952-ին գրում է «Հրաշքը» թատերգությունը հինգ արարվածով (Բեյրութ) և այլն:

Որքան էլ խստորեն է Զոպանյանը դատում իր գրվածքների մասին, այսուհանդերձ, համոզված է, որ դրանք իր համար որոշակի և հաստատուն տեղ են ապահովում հայ գրականության պատմության նոր փուլում: Մի առիթով նա այդ մասին գրում է. «Կը կարծեմ սակայն թե ինչ որ արտադրած եմ իբր զուտ գրական գործ մնայուն որոշ տեղ մը արդեն իսկ ապահոված է ինձի հայ մատենագրության ժամանակակից շրջանին մեջ»¹⁴:

Բանաստեղծ Զոպանյանը պատկանում է 1890—1900-ականներին գրական ասպարեզ իջած այն սերնդին (Ինտրա, Մալեզյան, Հարությունյան, Մեծարենց), որն իր ստեղծագործությամբ արևմտահայ բանաստեղծության մեջ պայմանավորեց գեղարվեստական մտածողության նոր տիպի ձևավորումն ու զարգացումը: Այս շրջագրության մեջ առաջնության իրավունքը վերապահվում է Արշակ Զոպանյանին: Պեշիկթաշլյանի ու Ալիշանի ռոմանտիկական ավանդույթներից հետո նրա պոեզիան նոր լիցքեր էր բերում բանաստեղծու-

¹⁴ Ա. Զոպանյան, Բանաստեղծություններ, Փարիզ, 1950, էջ է:

թյուն, հաղթահարում իրականության գեղարվեստական յուրացման երևակայական, պաթետիկ աշխարհայեցողությունը, բանաստեղծական խոսքը ազատագրում ոռոմանտիզմի երանգառատ պերճանքներից, ժողովրդային-խոսակցական կենդանի լեզվի բանաստեղծական կիրարկմամբ՝ հրաժարվում գրաբարախառն ձևերից¹⁵: Չոպանյանն առօրեական, անպաճույճ, անսեթևեթ գեղեցկությունների բանաստեղծ է: «Մեր նոր բանաստեղծության պատմությունը, շրջափոխությունը ոչ ոքի այնքան բան կը պարտին որքան Արշակ Չոպանյանին»¹⁶, — գրում է դժվարահաճ Հ. Օշականը, իսկ գրականագետ Վլ. Կիրակոսյանի բնութագրմամբ՝ Չոպանյանի ստեղծագործությունը մնում է 90-ական թվականների առաջին կեսի բանաստեղծական որոնումների ամենաբնորոշ արտահայտությունը և 20-րդ դարասկզբի բանաստեղծական բուռն տեղաշարժերի ելագիծ ու նախապատմություն¹⁷:

Չոպանյան արձակագիրը շարունակում է 80-ականների արևմտահայ արձակի ավանդները: Նա իր ստեղծագործությունների համար հիմնական նյութ է ընտրել ընչազուրկ խավերի կյանքը: Նրա հերոսը իրականության դառը փորձությունների առջև հայտնված մարդն է, խեղճն ու ոտնահարվածը, մուրացկանը, կույրը, «փողոցի աղջիկը», շրջմուխը, աղքատը, որբը, մահամերձը, գինեմուլը և այլն: Հենց այս անուններով էլ վերնագրված են հեղինակի շատ պատմվածքներ, նովելներ ու պատկերներ: Ա. Չոպանյանի արձակի գեղարվեստական ամենամեծ արժանիքներից մեկը կերպավորման հոգեբանական խորությունն է, «խեղճ մարդու» դրամատիկ ապրումների, նրա երազների ու ակնկալիքների, հույսերի, ցավի ու ողբերգության, նրանց ներաշխարհի ներքին-հոգեբանական զննությունը: Պատահական չէ, որ արձակի ասպարեզում Չոպանյանը նախընտրում է գեղարվեստական պատկերի ժանրը, որն ըստ էության հոգեվիճակների, կյանքի բնորոշ պահերի ու բնության տեսարանների, դրության նկարագրություն-խոհ է՝ հագեցած բանաստեղծական պատկերավոր մտածողության ձևերով: Չոպանյանը դարձավ այդ ժանրի սկզբնավորողը մեզանում: Այդ մասին ինքն էլ ուշագրավ տողեր է թողել «Պատկերներ» համահավաք ժողովածուի առաջաբանում. «Ինձի կը թվի որ իմ սկզբնավորության շրջանիս գրված այդ էջերը իմ լավագույն արտադրություններս են: ... Այս «պատկեր»ներով կը կարծեմ թե գրական նոր սեռ մըն է որ ստեղծած եմ մեր մեջ»¹⁸:

Արշակ Չոպանյանի ստեղծագործությունները թարգմանվել են ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն, իտալերեն, հունգարերեն, ռումիներեն և այլ լեզուներով՝ ըստ արժանվույն գնահատվելով նաև օտար գրողների ու մտավորականների կողմից՝ Ա. Ֆրանս, Ալֆ. Դոդե, Ֆր. Միստրալ, Պ. Ադան, Ստ. Մալարմե, Գ. Մուրե, Պ. Քիյառ, Յու. Վեսելովսկի և ուրիշներ: Էմիլ Վերհարնը լավ ծանոթ էր նրա քերթվածների ֆրանսերեն թարգմանություններին և անկեղծ ոգևորությամբ է գնահատում դրանք. «Ձեր քերթվածները հաճույքով կարդացի, — գրում է նա հայ բանաստեղծին: — Դուք այլազան, կրակոտ, հզոր, քաղցր, ահագղեցիկ քնարերգակ եք և Մայր Հայրենիքին նվիրված ձեր քերթվածները բարձր ու ողբերգական վեհություն մ'ունին: Դուք ի

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս մեր հոդվածը Յու. Ավետիսյան, Ա. Չոպանյանի բանաստեղծությունների լեզուն, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1991, թիվ 3:

¹⁶ Յ. Օշական, Համապատկեր արևմտահայ գրականության, հ. 5, Երուսաղեմ, 1952, էջ 258:

¹⁷ Տե՛ս Վ. Կիրակոսյան, «Արևմտահայ բանաստեղծությունը 1890—1907 թթ.», Երևան, 1985:

¹⁸ Ա. Չոպանյան, Պատկերներ, Երկերու ամբողջական ժողովածու, Փարիզ, 1945, էջ է:

ծնե՛ք բանաստեղծ եք»¹⁹: Եվ ապա՝ մեկ այլ առիթով շարունակում է. «Ձեր գործը զգայնությամբ ու երևակայությամբ է համակ կազմված, սիրելիդ իմ բանաստեղծ, և ձեր երկիրը ձեր մեջ կը շնչե...: Չկա ձեր ցեղին վերաբերող բան մը զոր դուք յուրացուցած չըլլաք, այնպես որ մենք ձեր ձայնին մեջ կը լսենք ամբողջ ժողովուրդ մը որ կը խոսի, կը սիրե, կը տառապի, կ'ոգեվորի, առանց սակայն երբեք մեռնելու»²⁰: «... Կշուռվում ենք կրնան Ֆրանսային կամ Իտալիային փոխ առնված ըլլալ, մտածումը և արտահայտությունը հայկական են»²¹ (Պիեռ Քիյառ): «... Բանաստեղծ մը, խորունկ, պերճախոս ու ազգասեր՝ հոգիի և բնության բանաստեղծ մը»²² (Ալֆոնս Դոդե):

Այսուհանդերձ, Ա. Չոպանյանի գրական ժառանգության լավագույն և ծանրակշիռ բաժինը ֆենադատությունն է:

Չոպանյանի գրականագիտական հայացքների ձևավորումն ու զարգացումը նկատելիորեն կապվում է Արևմուտքում ազդեցության մեծ ուղորտներ նվաճած կուլտուր-պատմական գեղագիտական դպրոցի հետ: Հետևելով դպրոցի ուսմունքին՝ հայ քննադատը պաշտպանում էր գրական երկը իր շրջապատող և ծնունդ տվող հասարակական-պատմական միջավայրի գործոններով և հատկապես «ցեղային խարակտերի» ու ավանդների ազդեցությամբ բացատրելու սկզբունքը: Դպրոցի հիմնադիր և տեսաբան Իպոլիտ Տենի գեղագիտական համակարգում երիտասարդ Չոպանյանին ամենից առաջ գրվում էր նրա մեթոդաբանության գիտականությունն՝ ու վերլուծական խորությունը: «Քննադատությունն այլևս գնահատում մը չէ պայմանադրական գեղեցկագիտության մը և իմաստասիրության մը համեմատ. վերլուծություն մըն է հիմա, — գրում է Չոպանյանը 1893-ին Տենին նվիրված իր հոդվածում: — ... Քննադատությունը գիտական աշխատության մը լայնությունը կառնե»²³:

Անշուշտ, կողմնորոշումը դեպի կուլտուր-պատմական գրականագիտական դպրոցը սոսկ գեղագիտական նախասիրությամբ չէր թելադրվում, այլ մեծ շահով պայմանավորված էր հայրենական մշակույթի զարգացման յուրահատկություններով, հայ կյանքի կարիքներով:

Արևմտահայ գրականության մեջ «80-ականների» իրապաշտ մտայնությունից տարրորշվում է մի նոր հոսանք, մի նոր սերունդ, որ հետո անվանվեց արվեստագետ կամ գեղապաշտ սերունդ: Որոշումների իր ճանապարհին նորագույնների այդ սերունդը, անշուշտ, չէր շրջանցում ռեալիստ «80-ականների» գեղագիտական փորձը: Ընդհակառակը, առաջին հերթին հենվում էր հենց այդ փորձի վրա, արդարացիորեն գնահատում նրա նշանակությունը: Ինքը՝ Չոպանյանը, որին վիճակված էր դառնալ նոր շարժման մտավոր կազմակերպիչն ու առաջնորդը, տարբեր առիթներով խոստովանում է, որ իր գեղագիտական հետաքրքրությունները դեպի գեղապաշտ արվեստի ուղին կողմնորոշելու գործում վճռական դեր է կատարել «Արևելք» — «Մասիս» — «Հայրենիք»-ի գրական խմբակը: «Արևելք — Մասիս — ի այդ խումբին շնորհիվ է դարձյալ, որ ես մղվեցա հեռանալ ուսման թիզմեն (զոր, սակայն ամբողջապես երբեք չեմ լքած և գոհ եմ ատոր համար, որովհետև անոր մեջ հավիտենական ու բարձր գեղեցկության աղբյուրներ կան) ու ձգտեցա դեպ ի իրապաշտ, ավելի լայն բանաձևով մը՝ դեպ ի կենդանի, ուղղակի, անձնական գրականությունը, դեպ ի արդիական ոգին, զոր զուտ գրական մարզին

¹⁹ Տե՛ս «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1909, թիվ 9, էջ 421:

²⁰ Ա. Չոպանյան, ԿԼանք և երազ, Փարիզ, 1945, էջ է:

²¹ Ա. Չոպանյան, Բանաստեղծություններ, Յտառաբան, 1950, էջ ԺԲ:

²² «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1909, թիվ 9, էջ 421:

²³ «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1893, թիվ 409:

մեջ ինձի ճանչցուց նաև ու նույն իսկ ավելի լայն կերպով... Եղիա Տեմիր-ճիպաշյան»²⁴։ Բայց և հենց նման գնահատումներում էլ շատ հստակ է այն իրողությունը, որ Ա. Չոպանյանը (նաև նորագույն սերնդի մյուս ներկայացուցիչները) «80-ականների» իրապաշտ արվեստի նվաճումները նախորդ սերնդի («հին դպրոցի») կանոնիկ վարդապետության հարձակումներից պաշտպանում էր արևմտահայ գրականության 90-ականների բարձրակետից՝ այդպիսի մոտեցմամբ ընդգծելով նույն «80-ականների» գեղագիտության սկզբնական շրջանի որոշ միակողմանիությունները։ Հենց այդ դիրքերից էր նա իր քննադատական հայացքի տակ առնում Արփ. Արփիարյանի գեղագիտության գաղափարապաշտ կամ օգտապաշտ ուղղվածությունը։ Ճիշտ է, հակադրվելով օգտապաշտ մտածողության միակողմանիությանը, երիտասարդ Չոպանյանի գրական փորձությունը սկզբնական շրջանում չկարողացավ անհրաժեշտ կշռույթի մեջ դնել գեղագիտական մտքի նորագույն որոնումների բանաձևումը. տուրք տվեց «արվեստը՝ արվեստի համար» տեսության առանձին դրույթների, եղան ծայրահեղ բնութագրումներ (ինչպես Արփիարյանի հարցում. «... Ինչ որ կը պակսի իրեն,— գրում է Չոպանյանը 1892-ին,— գեղեցկագիտական զգացումը, արվեստագետի հոգին է»)՝ Բայց դա որոնման ճանապարհի արտահայտություն էր։ Երիտասարդ քննադատի զգայուն, ուշադիր ու վերլուծող հայացքը արևմտահայ մտավոր կյանքի անհանգիստ մթնոլորտում նշմարում էր բավական արագ կերպարանափոխություն, «մտքի արտադրությանց համար սեր, անհաղորդ ախորժակ մը գեղեցիկ բաներ լսելու և տեսնելու, ձգտում մը դեպի ինչ որ բարձր է։ Այս բաները կ'սկսեն ի հայտ գալ, թեև տակավին տարտամ ու մասնական մեր նոր սերունդին մեջ, այն երիտասարդության, որ երեկ ելավ վարժարանի սեմեն դուրս և անոր մանավանդ, որ դեռ գրասեղաններու վրա կը հակի,— ամենքն ալ արդի լրագրության ու արդի գրականության ջերմ ազդեցության տակ»²⁵։ Իր գրական գործունեությունն ու ջանքերը Չոպանյանը հենց սկզբից էլ ծառայեցնում էր այդ սերնդի գեղեցկագիտական հետաքրքրություններին։ Նույն 1892-ին «Արևելքի» էջերում նրա տված սահմանումը՝ «մեր հայացքն ու հիացումը շենք զլանար ամեն բանի որ գեղեցիկ է»²⁷,— արտահայտում էր նոր սերնդի ընդհանուր տրամադրությունը և մի յուրօրինակ նշանաբանի իրավունք ստացավ։ Ինչպես նման գեղագիտական ձևակերպումներում, այնպես էլ գրական գործունեության մեջ նորերի կողմից գեղեցիկն ըմբռնվում էր իր ամենալայն նշանակությամբ, նաև անշուշտ՝ իբրև հասարակական արժեք։

Արշակ Չոպանյանը քաջատեղյակ էր գրական տարբեր ուղղություններին ու հոսանքներին, շատ խորն էր ըմբռնում դրանց նշանակությունն ու իմաստը։ Եվրոպական նորագույն գրական ուղղությունների հետ նրա ծանոթության մասին շատ խոսուեն է ու հետաքրքրական ժամանակակցի՝ Ալեքսանդր Ծիրվանզադեի խոսքը, գրված 1910-ին. «Ես միայն մի մարդ եմ ճանաչում հայ մամուլի ղեկավարների մեջ, որ ի մոտո ուսումնասիրել է և սիմվոլիզմ, և իմպրեսիոնիզմ, և «տեկատան» և ուրիշ շատ եվրոպական ուղղություններ։ Այդ մարդը եթե կամենար, կարող էր հայ գրականությունը հարուստացնել մի հոյակապ աշխատությամբ այդ ուղղությունների մասին։ Այդ մարդը Արշակ Չոպանյանն է, որ եվրոպայի սրտում նստած, ունեցել է և

²⁴ «Անահիտ», Փարիզ, 1934, թիվ 5—6, էջ 97։

²⁵ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 3959, էջ 70։

²⁶ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, ձեռագրի համարը՝ 633։

²⁷ «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 2454։

ունի բոլոր հարմարությունները, և որ գլխավորն է, տաղանդ ու ճաշակ՝ գրականության ու գեղարվեստական երևույթները հասկանալու և զգալու»²⁸:

Չոպանյանի համոզմամբ՝ կարևորն այս կամ այն ուղղությանը պատկանելը չէ: Ժամանակի ճաշակն ու ըմբռնումները, աշխարհայացքը, «գեղագիտությունը», անշուշտ, մեծ կարևորություն ունեն գրողի համար, բայց էականը տաղանդն է, հանճարի ուժը և անհատական խառնվածքի բնածին ինքնատիպությունը, «Շատ մը «նոր հոսանքներ» կրնան հիննալ, տաղանդի գործը չի հիննար... Իսկական քննադատությունը կը գնահատե թե Թուրքենեֆն իբր տաղանդավոր ոեալիստ և թե Մեթերլինքը իբր տաղանդավոր խորհրդանշական, իրարմե տարբեր, բայց՝ հավասարապես մեծ տաղանդներ»²⁹: Եվ ապա՝ «Նորերու ամբողջ գործը դասականի տեղ իրապաշտ կոչվիլը չէ, խընդիրը տեսնելու, զգալու, խորհելու եղանակին վրա է. մենք կընդունինք այն եղանակը, որ ամենեկն կենդանի ու հարուստ է»³⁰: Սա սոսկ տեսական դրույթ չէր, այլ հանգամանորեն մշակված մի ծրագիր, որ իրացման էր դրվում նպատակային ու բանիմաց գործունեությամբ: Գրական շարժման ընդհանուր սկզբունքների ընձեռած լայն հնարավորությունների սահմաններում, ձգտելով գրական տարբեր ուղղությունների լայն համադրականության, Չոպանյանը խորամուխ եղավ գեղարվեստական արտացոլման նոր շերտերի հայտնաբերմանը, գրականությունը ավելի լայն ու խոր ընդգրկումներով, «ավելի լայն բանաձևով մը» զարգացնելու գեղագիտությանը: Նա մշտապես հանդես եկավ կենդանի, ուժեղ, կենսունակ գրականության հետևողական պաշտպանի դերում:

Այսպիսով, 90-ականների սկզբներին արևմտահայ գրական քննադատության ինքնորոշումը, իբրև գործունեության իր յուրահատուկ սկզբունքներն ու խնդիրները հաստատող բնագավառի, վավերացված փաստ էր: Եվ ահա, յուրացնելով կուլտուր-պատմական ուսմունքի դրական ավանդները և «80-ականների» գեղագիտության փորձը, արևմտահայ գրաքննադատության այդ ինքնորոշումը Չոպանյանը մղում էր գիտական քննության ու խոր վերլուծական գնահատման ուղին, նոր շափանիշներ առաջադրում գրական նյութի վերլուծությանը: Այս իմաստով, Չոպանյանի քննադատական հայացքների վերաբերյալ մեր կարծիքով միանգամայն իրավացի է այն պնդումը, թե նա «սկսած է մեր քննադատությունը... սկսելով առաջին լուրջ հետաքրքրությունները արվեստի վեճերու շուրջ»³¹, իսկ Բ. Նղիսյանի համոզմամբ՝ Չոպանյանն «առաջին անգամն ըլլալով գրական որոշ դիմագծով և արվեստի որոշ ըմբռնումներու վրա հիմնված երկարաշունչ աշխատանք մըն է որ կ'ըսկըսի: Գրական քննադատության դպրոց մըն է որ կ'սկսի իրմով»³²:

Արշակ Չոպանյանի քննադատական մեթոդին հատուկ է լայն համադրականությունը: Հայ գրականության երևույթները նա դիտարկում է համաշխարհային գրականության առնչություններում՝ արժեքայնության շափանիշ ընդունելով համաշխարհային արվեստի գեղարվեստական զարգացման մակարդակը: Այդ դիտարկումները հիմնվում են հայ և համաշխարհային գրականությունների պատմության և գրականության տեսության խնդիրների փայլուն իմացություն վրա:

Քննադատության մեջ Չոպանյանի նախասիրած ժանրը դիմանկարն է: Սեղմ, ընդհանուր գծերով քննադատը շատ հստակ ու դիպուկ է բնութագրում

²⁸ «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1910, թիվ 4040:

²⁹ Նույն տեղում, թիվ 4078:

³⁰ «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1892, թիվ 2469:

³¹ Յ. Օշական, Համապատկեր..., հ. 5, էջ 307:

³² «Պայքար», Բացառիկ թիվ, Բոստոն, 1952, էջ 245:

գրողի ստեղծագործական աշխարհը, նրա տաղանդի ամենաբնորոշ հայտանշաններով, գրական զուգահեռի փորձով տալիս գրողի ստեղծագործության ազգային ու համամարդկային արժեքը:

Չոպանյանի քննադատական հայացքն ընդգրկում է պատմական վիթխարի մի ժամանակահատված՝ սկսած ժողովրդական անգիր բանաստեղծությունից, մինչև հայ գրականության քնարերգությունից, մինչև Խ. Աբովյան, Պ. Գուրյան, Ղ. Ալիշան, Մ. Պեշիկթաշլյան, Բաֆֆի, մինչև նորագույն հեղինակներ՝ Վարուժան, Սիամանթո, Թեքեյան, Իսահակյան, Թումանյան, Տերյան, Մեծարենց, մինչև խորհրդահայ և սփյուռքահայ գրականություն՝ Չարենց, Նորենց, Շիրազ, Կ. Զարյան, Շահնուր, Վ. Թաթուլ և ուրիշներ: Հայ նոր գրականության մեջ հազիվ թե կարելի է գտնել որևէ նշանավոր դեմք, որին կամ որի ստեղծագործությանը Չոպանյանն անդրադարձած չլինի: Իսկ համաշխարհային գրականության պատմության առանձին շրջաններին կամ հեղինակավոր ներկայացուցիչներին նվիրված նրա քննադատականներն իրեց գիտական-վերլուծական մակարդակով ոչնչով չեն զիջում եվրոպական համբավավոր քննադատների կողմից նույն արժեքներին տրված գնահատականներին: Համոզվելու համար բավական է կարդալ դրանցից թեկուզ մի քանիսը՝ «Հյուսիսի գրականությունը», «Վիկտոր Հյուգո», «Հայնրի Հայնե», «Էմիլ Զոլա», «Էմիլ Կերհարն» և այլն: Արվեստագիտական բարձր մակարդակով են գրված նաև արվեստի տարբեր ճյուղերին վերաբերող նրա բազմաթիվ հոդվածները:

Չոպանյանն այն բացառիկներից է, որ գրողի հաճախ առաջին իսկ փորձերում նկատելի է իսկական տաղանդի հայտնությունը, խրախուսել նրա զարգացման ուղին: Իր գրական խորհուրդներով ու դիտողություններով նա օգնել է երեք սերնդի գրողներին: Ռուբեն Զարգարյանն իր նամակներից մեկում Չոպանյանին գրում է. «... Շատ բան պարտական եմ Ձեզի: Առաջին քաջալերությունը Ձեզմե լսած եմ իմ գրական սկզբնավորությունս մեջ և Ձեր գնահատումը բարերար եղած է ինձի»: Իսկ «Ցայգալույս» ժողովածուի հրատարակության առիթով ավելացնում է. «Ձեզմե կ'սպասեի քննադատություն մը անոր մասին, որովհետև, ինչպես գիտեք, Ձեր գրական ու գեղարվեստական քննադատությունն զատ ես ուրիշ ոչ մեկ հեղինակություն կը ճանչնամ ներկա բովանդակ հայ գրականության մեջ, ուստիայ թե տաճկահայ: Ձեր խոսքն է, որ կշիռ ունի ինձի համար, ուրկե կրնամ օգտվիլ միշտ»³³: 1947-ին Չոպանյանի առաջաբանով լույս տեսավ Մատի Աթմաճյանի «Գողգոթայի շուշաններ» քերթվածների ժողովածուն: Այդ մասին սփյուռքահայ բանաստեղծուհին իր հիշողություններում գրում է. «Կը կարծեմ, որ իր հայրական սիրող սրտին կը պարտիմ այն ներբողները, որով Ուսուցիչս կը ողջուներ իմ երգերուս այս առաջին ծաղկաքաղը»³⁴: Եվ վերջապես, Մ. Զարիֆյանին, Համաստեղին, Ծ. Զարենցին նվիրված նրա հոդվածները հեղինակների գրական գործերի առաջին լուրջ և ամենաբարձր գնահատումներից են: Սփյուռքահայ քննադատին անչափ ոգևորում էր Ծ. Զարենցի խորապես ազգային ու «քրնարերգականորեն հեղափոխական» կերպարը: «Զարենց մեծագույն դեմքերն մեկն է մեր ազգային բանաստեղծության ու հզորագույն քերթողն է խորհրդային Հայաստանին», — սա է Չոպանյանի համոզումը³⁵: Հեռավոր սփյուռքից Չոպանյանը ողջունում է նաև Հովհաննես Շիրազի մուտքը հայ բանաստեղծության:

³³ Արևմտահայ գրողների նամականի, Երևան, 1972, էջ 236, 242:

³⁴ «Սովետական գրականություն», Երևան, 1972, թիվ 6:

³⁵ «Անահիտ», Փարիզ, 1946, թիվ 1, էջ 64:

տեղծություն: Լավ է նկատել նիկոլ Աղբալյանը. «Չոպանյան՝ Կորյունն իր ճիրանեն կը ճանչնա, թե ինչ տեսակ առյուծ պիտի ըլլա առ»³⁶:

Չոպանյանը արվեստագետ խառնվածքի քննադատ-գրականագետ է, բանաստեղծական ներշնչումով, հարուստ երևակայությամբ: Սա, թերևս, անհատական հոգեբանական այն հիմքն է, որտեղ ներդաշնակ միությանը հյուսվում է բանաստեղծի, արձակագրի, հրապարակախոսի, քննադատի և խմբագրի ինքնուրույն նկարագիրը: Այդ անհատականության մեջ բնավ չեն հակադրվում հրապարակախոս-խմբագիրն ու քննադատ-արվեստագետը: Չոպանյանի հրապարակագրության բնութագրական գիծը հրապարակախոսական վարպետության ու գեղարվեստական մտածողության, մտքի և զգացմունքի, պատկերի և հույզի զարմանալի զուգադրումն է, որ ինքնին հրապարակախոսական արտացոլման կարևորագույն մեթոդներից մեկն է: Նրա հրապարակագրական խոսքը խիստ տրամաբանական է, փաստարկված, բայց նաև՝ պատկերավոր, գեղարվեստական: Եվ սա բնավ էլ անկատարության արտահայտություն չէ: Ընդհակառակը, ճշմարիտ հրապարակախոսությունը միշտ էլ գեղարվեստական է: Մյուս կողմից էլ, քննադատական-արվեստագիտական բնույթի նրա գրվածքներում մշտապես առկա է ընթացիկ իրականության հոգսերով և ժողովրդի ճակատագրով ապրող հրապարակագիրը: «Ես միշտ եղած եմ բանաստեղծ և հրապարակագիր միանգամայն»,— գրում է Չոպանյանը իր հատորներից մեկի առաջաբանում³⁷: Բնութագրական է նաև Լ. Օշականի կարծիքը. «Ըսել անմիջապես որ այդ գետնին վրա (նկատի ունի հրապարակախոսությունը,— Յու. Ա.) անոր վաստակը իբր ծավալ չի տկարանար ո՛չ Եղիայի, ո՛չ Մամուրյանի, ո՛չ ալ Արփիարի արդյունքներուն առջև, իր ետին ձգելով մյուս ընկերները շարժումին: ... Չոպանյանի հրապարակագրական գործին առթիվ սա հաստատումը այլապես կը պաշտպանվի մանավանդ որակով: Անիկա երբեք չէ մոռցած գրագետը իր մեջ երբ կը լրագրե: Ու այս ճշգրտով վաստակն ալ կը ստանա առանձին նկարագիր»³⁸:

Ուրույն հետաքրքրություն է ներկայացնում Չոպանյանի բանասիրությունը: Հայոց հին դպրության և միջնադարյան մատենագրության էջերի հավաքման, հրատարակության ու ուսումնասիրման գործում Չոպանյանը փաստորեն զուտ գիտական, բանասիրական աշխատանք չէ, որ կատարում էր: Նրան ամենից առաջ հետաքրքրում էր այդ էջերի գեղագիտական կողմը, դրանց գրական-գեղարվեստական նշանակությունը: «... Անոր մեջ տիրապետող գեղեցկագիտական ձգտումն է,— գրում է Չոպանյանը՝ նկատի ունենալով իր բանաստեղծական գործը.— ... բանասիրական հարցերու վրա խոսած ատեն իսկ, հաճախ՝ գեղեցկագիտական տեսակետեն է որ զանոնք կը նկատեմ...»³⁹: Եվ ապա՝ «Ես բանասեր չեմ, գրականության մարդ եմ»⁴⁰: Այս առումով «գեղեցկագիտական» որոշակի սկզբունքների վրա հիմնված Չոպանյանի բանասիրական աշխատանքը առանձնանում է 1890—1900-ականների հայ բանասիրության մեջ: Հավանաբար հենց այս հանգամանքը նկատի ունենալով արևմտահայ գրականության քննադատը, երբ գրում էր. «Չոպանյան բնագիրներու վերլուծման մեջ կարկառուն շնորհներ երևան չբերավ, բայց ըրավ ավելին: Այդ բնագիրներուն տակ թաքնված հոգին էր որ քաղց ու նետեց մեր վայելումին: Հոս է որ կը տարբերին բանասերն ու արվեստա-

³⁶ «Պայքար», Բացառիկ թիվ, Բոստոն, 1952, էջ 26:

³⁷ Ա. Չոպանյան, Փերթուածներ, Փարիզ, 1908, էջ Ե:

³⁸ Յ. Օշական, Համապատկեր..., հ. 5, էջ 378:

³⁹ «Անահիտ», Փարիզ, 1903, թիվ 3, էջ 215:

⁴⁰ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Նորայր Բյուզանդացու արխիվ, թղթ. 235, վավ.

գետը»⁴¹։ Անտարակուսելի է սակայն, որ նրա կազմած և հրատարակած հայ միջնադարյան պոեզիայի ժողովածուները, հեղինակած հոդվածներն ու ուսումնասիրութիւնները ունենին նաև գիտական-վերլուծական նկատվող արժանիքներ։ Խոսքը նաև «Նահապետ Քուչակի դիվանը» (1902), «Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը» (1910), «Հայ էջեր» (1912), «Հատընտիր էջեր քուչակյան տաղաշարքին» (1926), «Հայրեններու բուրաստանը» (1940) հատորների մասին է։

Գեղարվեստական ու գիտական բացառիկ նշանակութիւն ունեցան նաև Չոպանյանի կազմած հայ գրականութեան ֆրանսերեն ժողովածուները՝ «Հայ հին ու նոր բանաստեղծներ» (1902), «Հայ ժողովրդական երգեր» (1903), «Հայ աշուղներ» (1906) և «Վարդենիք Հայաստանի» (1918, 1923, 1929)։ Դրանք մեր գրականութիւնը դուրս բերեցին միջազգային ասպարեզ՝ արժանանալով ամենաբարձր գնահատութեան թե՛ մեզանում և թե՛ արտասահմանում⁴²։ Իրենց հերթին այդ ժողովածուները հիմք դարձան նոր հատորների ու նոր թարգմանութիւնների։ Դեռ 1916-ին լեռն «Հայոց գրականութեան հարցերը» մեծածավալ հոդվածում, ուշադրութիւն հրավիրելով այս խնդրի վրա, իրավացիորեն նկատում է. «Եվ եթէ վաղը մի ուրիշ օտարազգի կամենա մտտենալ հայ սրտին ու զգացմունքին, նա էլ պիտի գնա նախ և առաջ որոնելու Չոպանյանին»⁴³։

Եվ այսպես, Արշակ Չոպանյանի բանասիրական ու թարգմանչական գործունեութիւնը զուգահեռն ու շարունակութիւնն էր նրա հասարակական շահագրգռութիւնների, գրականագիտական մղումների ու լիցքերի, իսկ խրմբագրական գործը՝ այն ասպարեզը, ուր ամբողջ լիութեամբ դրսևորվում են նրա տաղանդի բոլոր կողմերը, և ուր գործնական իրացման են գրվում նրա հասարակական ու գեղագիտական ծրագրերը. «Մաղիկը» սկիզբ դրեց գրական-գեղարվեստական նոր շարժման, «Անահիտը» հայ մամուլի պատմութեան մեջ գրական-գեղարվեստական և գրականագիտական հանդեսի եզակիորեն հարուստ օրինակ է։

Արշակ Չոպանյանի գրական վաստակը պատկառելի է։ Այն կարևոր նշանակութիւն ունի հայ հասարակական մտքի ու գրականութեան շուրջ կեսդարյա զարգացման պատմութեան որոշ առանձնահատկութիւններն ըմբռնելու, բնութագրական կողմերը բացատրելու իմաստով։ Չոպանյանի երկարատև կյանքը (այն ընդհատվեց 1954-ին՝ դժբախտ պատահարով) բացառիկ նվիրումի օրինակ է իր ժողովրդին, նրա պատմութեանն ու մշակույթին։

Ю. С. АВЕТИСЯН—Аршак Чопанян. Очерк жизни и творчества. (125-летие со дня рождения).—Аршак Чопанян относится к числу тех выдающихся деятелей армянской культуры, кто посвятил всю свою жизнь народу, более шести десятилетий отдал делу развития армянской литературы, был самым последовательным приверженцем армянского вопроса. О нем написано много и обстоятельно. Нынешняя статья—попытка коротко и обобщенно представить роль Аршака Чопаняна в армянской истории культуры в связи с его 125-летием.

⁴¹ Յ. Օշական, Համապատկեր..., հ. 5, էջ 340։

⁴² «Հայ ժողովրդական երգեր» ֆրանսերեն հատորը արժանացավ ֆրանսիական ակադեմիայի մրցանակին, որ սահմանված էր օտար գրականութիւններից կատարված լավագույն թարգմանութիւնների համար։ Իսկ 1926-ին ֆրանսիական գրականութեան մատուցած ծառայութիւնների համար Չոպանյանը պարգևատրվեց «Պատվո լեգիոն» շքանշանով։ Պարգևատրվել է նաև «Թումիսիո աստղ» շքանշանով։

⁴³ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, թիվ 43։